

Branko Tošović, Arno Wonisch (ur.)

**Srpski pogledi na odnose
između srpskog, hrvatskog
i bošnjačkog jezika**

**Serbische Sichtweisen
des Verhältnisses zwischen
dem Serbischen, Kroatischen
und Bosniakischen**

I/5

2005—2012

Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz
Beogradska knjiga
2013

Branko Tošović
[rođ. 1949]

Aktuelni jezički odnosi u Rusiji i na Balkanu [2012]

0. Jezička situacija u Rusiji i na Balkanu obrazuje složen interakcijski sistem koji ćemo nazvati rusko-balkanskim korelacionalom. On je zasnovan na genetskoj bliskosti i stepenu međusobne udaljenosti jezika. S jedne strane imamo osam slovenskih jezika (**1.** ruski, **2.** srpski, hrvatski, bošnjački, crnogorski, **3.** slovenački, makedonski i bugarski), a s druge (**a**) četiri neslovenska na jugu (albanski, grčki, rumunski i turski) i (**b**) više od stotine na istoku (turanski, kavkaski, sibirski, mongolski i drugi jezici). Oni razvijaju pet podсистема – intrakorelacional, interkorelacional, suprakorelacional, superkorelacional i ekstrakorelacional. Intrakorelacional obuhvata navedene jezike odvojeno od drugih i podrazumijeva, prije svega, varijantsku polarizaciju, dijalekatsku razduženost, različitost izgovora, grafijskih sistema, jezičke politike i sl. Interkorelacional čine odnosi genetski veoma bliskih jezika sa istom dijalekatnom osnovicom. U ovu grupu spadaju štokavski jezici (srpski, hrvatski, bošnjački, crnogorski). Suprakorelacional grade genetsko-tipološki isti jezici koji pripadaju datoj teritorijalnoj grupi (npr. južnoslovenskoj), ali imaju različitu dijalekatsku osnovu. Jedan takav sistem čine četiri štokavska jezika (srpski, hrvatski, bošnjački, crnogorski) i tri neštokavska (slovenački, makedonski i bugarski). Superkorelacional sadrži odnose između genetsko-tipološki istih jezika koji pripadaju različitim teritorijalnim grupama: (**a**) istočnoslovenskoj i južnoslovenskoj, (**b**) južnoslovenskoj i istočnoslovenskoj, (**c**) zapadnoslovenskoj i istočnoslovenskoj. Tačnije, on se sastoji od (**a**) rusko-štokavskog superkorelacionala (ruski + srpski, hrvatski, bošnjački i crnogorski) i rusko-neštokavskog korelacionala (ruski + slovenački, makedonski, bugarski), (**b**) ukrajinsko-štokavskog superkorelacionala (ukrajinsko + srpski, hrvatski, bošnjački i crnogorski) i ukrajinsko-neštokavskog korelacionala (ruski + slovenački, makedonski, bugarski), (**c**) bjelorusko-štokavskog superkorelacionala (ruski + srpski, hrvatski, bošnjački i crnogorski) i bjelorusko-neštokavskog korelacionala (ruski + slovenački, makedonski, bugarski). Predmet naše analize je superkorelacional koji obrazuje ruski (istočnoslovenski jezik) i srpski, hrvatski, bošnjački, crnogorski, slovenački, makedonski i bugarski (južnoslovenski jezici). Na ovome planu imamo asimetriju budući da štokavskom interkorelacionalu ne odgovara istočnoslovenski interkorelacional jer ruski, ukrajinski i bjeloruski nemaju istu dijalekatsku osnovu (kao srpski, hrvatski, bošnjački i crnogorski) te stoga međusobno ne čine interkorelacional, već suprakorelacional. Na južnoslovenskom i istočnoslovenskom terenu postoji samo jedan interkorelacional – što-

kavski. Drugi južnoslovenski jezici (slovenački, makedonski i bugarski) i svi istočnoslovenski (ruski, ukrajinski, bjeloruski) međusobno obrazuju suprakorelacional: **(a)** slovenačko-makedonski, slovenačko-bugarski, makedonsko-bugarski, **(b)** rusko-ukrajinski, rusko-bjeloruski, ukrajinsko-bjeloruski. To znači da razmatranje interakcije južnoslovenskih i istočnoslovenskih jezika možemo vršiti samo asimetrično – poređenjem istočnoslovenskog suprakorelacionog trougla (ruski – ukrajinski – bjeloruski) sa štokavskim interkorelacionim kvadratom (srpski – hrvatski – bošnjački – crnogorski). Ekstrakorelacional uključuje genetski različite jezike: **(A)** slovenske jezike u Rusiji, Ukrajini, Bjelorusiji (ruski, ukrajinski, bjeloruski) i neslovenske jezike na Balkanu (albanski, grčki, rumunski i turski), **(B)** slovenske jezike na Balkanu (srpski, hrvatski, bošnjački, crnogorski, slovenački, makedonski i bugarski) i neslovenske jezike u Rusiji, Ukrajini, Bjelorusiji (više od stotinu).

1. Ovako naslovljena tema je locirana u pet navedenih korelacionih pod-sistema i dotiče njihove osnovne zakonomjernosti, karakteristike i specifičnosti. Pri tome postoje dvije globalne cjeline: jednu čine istočnoslovensko-južnoslovenske osobenosti, drugu istočnoslovensko-južnoneslovenske (albanske, grčke, rumunske, turske) i južnoslovenske-istočnoneslovenske (estonski, litvanski, tatarski, čečenski i dr.). U daljem izlaganju biće razmotren samo prvi kompleks. U centru analize naći će se istočno-južnoslovenski superkorelacional sa svojim podsistemima: interkorelacionalom (štokavskim) i suprakorelacionalima (južnoslovenskim neštokavskim i rusko-ukrajinsko-bjeloruskim).

2. U istočnoslovensko-južnoslovenskom superkorelacionalu nalazimo jednu izrazitu nepodudarnost: između ruskog, ukrajinskog i bjeloruskog jezika ne postoje ekstralingvistička statusna napetost tipična za južnoslovensko područje. Naime, ruski, ukrajinski i bjeloruski kao posebne jezike niko ne dovodi u pitanje, niti problematizira njihovu poziciju u međusobnim odnosima. Na južnoslovenskom terenu situacija je sasvim drugačija. Ovdje postoje dva izrazita problema koji izazivaju veliki spor: **(a)** da li su štokavski jezici (srpski, hrvatski, bošnjački, crnogorski) jedan jezik, posebni jezici, varijante policentričnog jezika (srpskohrvatskog) ili nešto četvrto, peto..., **(b)** da li su makedonski i bugarski jedan ili dva posebna jezika. Na istočnoslovenskom terenu nalazimo samo blagu formu ovoga problema koja se ispoljava u zahtjevu da Rusini u Ukrajini dobiju status posebne nacije i posebnog jezika.

Raspadom zajedničke države Jugoslavije neki jezici postali su jezicima nacionalnih manjina (npr. srpski u Hrvatskoj, hrvatski u Srbiji, bošnjački u Hrvatskoj i Srbiji). Usložnjavanju situacije na Balkanu doprinio je spor o opravdanosti i neopravdanosti zvaničnog proglašavanja i kodifikacije nekih jezika (od sredine prošlog stoljeća makedonskog, a od devedesetih godina XX vijeka hrvatskog, bošnjačkog i crnogorskog). Raspadom Sovjetskog Saveza ruski je došao u poziciji da postane jezikom nacionalne manjine u nekim novonastalim državama. Određeni, pa i značajniji, dio ruskog stanovništva našao se iz-

van granica Ruske Federacije, da bi proširenjem Evropske zajednice ušao u njen sastav (Letonija, Litvanija, Estonija). Ruski jezik je izgubio ulogu jezika međunacionalnog sporazumijevanja pa je, recimo, u Ukrajini ruskojezično i ukrajinsko stanovništvo uvučeno u konfliktnu situaciju, u kojoj su jačale tendencije potiskivanja ruskog jezika gotovo iz svih oblasti komuniciranja. Status jezika uzajamnog sporazumijevanja na nivou jedne države izgubio je i srpsko-hrvatski jezik, a na „ruševinama“ njegove zajedničke norme započeta je standardizacija, restandarizacija i neostandarizacija četiriju jezika (srpskog, hrvatskog, bošnjačkog i crnogorskog). Jezička politika SSSR-a se držala Lenjinovog stava da u višenacionalnoj zajednici ne treba da postoji opštedržavni jezik. Takva pozicija napuštena je u gotovo svim novonastalim državama na području SSSR-a, a takođe i bivše Jugoslavije.

3. U posljednje dvije decenije dva istočnoslovenska jezika (bjeloruski i ukrajinski) i četiri južnoslovenska (srpski, hrvatski, slovenački i makedonski) prešli su iz kategorije jezika saveznih republika u kategoriju jezika novih država (Bjelorusije i Ukrajine; Srbije, Hrvatske, Slovenije i Makedonije). Dva preostala štokavska jezika – bošnjački i crnogorski dijele tu poziciju sa drugim jezikom – u Bosni i Hercegovini bošnjački sa srpskim i hrvatskim (jer BiH nema jedan službeni jezik, već tri – srpski, hrvatski, bošnjački), a u Crnoj Gori crnogorski sa srpskim (faktički paralelno funkcionišu, iako aktuelna vlast nastoji da državni jezik bude samo crnogorski).

4. Varijanta kao sociolingvistički pojam stvara asimetriju u rusko-štokavskom superkorelacionalu jer je varijantska razuđenost ruskog jezika sasvim drugačija od one u BKS-korelacionalu. U slučaju ruskog jezika radi se uglavnom o blagim formama teritorijalnih variranja (npr. moskovskog i sanktpeterburškog, prije svega na fonetskom planu), dok u BKS-korelacionalu imamo mnogo složeniju situaciju. Dugi niz decenija postoji neslaganje, kako na domaćem terenu tako i u stranoj slavistici, o tome da li prijašnje varijante srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog jezika (istočnu ili srpsku i zapadnu ili hrvatsku, uz isticanje u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori nečega što je bilo između, što je predstavljalo modifikaciju, miješanje, prožimanje, ukrštanje, neutralizaciju istočnog i zapadnog u obliku standardnojezičkog izraza u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori) i dalje smatrati varijantama ili prihvatiti da su u disolucijskim procesima krajem XX vijeka one prerasle u posebne, odvojene jezike. Srpska pozicija je dvojna – jedni (liberalniji i tolerantniji) prihvataju kao realnu činjenicu zvanično proglašenje, standardizaciju i kodifikaciju hrvatskog, bošnjačkog pa i crnogorskog u formi pravopisa, gramatika i rječnika, dok drugi (radikalniji) tvrde da su hrvatski, srpski i crnogorski samo varijante jednog jezika – srpskog. Ali se i jedni i drugi slažu u glavnom: da se genetski (po porijeklu) i tipološki (po strukturi) radi o istom jeziku. Zvanična hrvatska i bošnjačka jezička politika, kako i ona koja se u Crnoj Gori zalaže za samostalni crnogorski jezik, smatraju da se više ne radi o varijantama (pogotovo ne srpskim), već o poseb-

nim jezicima. Ali i u njima, kao i na srpskoj strani, postoji liberalnija (tolerantnija) i radikalnija (ekstremnija) struja. Prvoj pripadaju oni koji misle da su u pitanju posebni jezici ali da je u sva četiri slučaja (jezik Hrvata, Bošnjaka, Crnogoraca i Srba) genetski i tipološki jedan jezik. Druga negira postojanje genetske i/ili tipološke identičnosti ili je po svaku cijenu nastoji minimizirati, ignorisati, zanemariti, zaobići/zaobilaziti i neutralizirati (vještačkim) stvaranjem (vještačkih) razlika. Bitna nepodudarnost u aktuelnom tumačenju varijanata sastoji se u tome što jedan dio Srba varijantu tumači kao regionalno-konfensionalnu kategoriju, i to unutar jednog zajedničkog jezika Srba-pravoslavaca, Srba-katolika i Srba-muslimana, izdvaja, recimo, zagrebački, cetinjski i sarajevski regionalno-konfesionalni varijetet srpskog književnog jezika, a drugi dio kao teritorijalnu kategoriju u obliku regionalnih varijanata srpskog jezika, ali bez uključivanja hrvatske i bošnjačke komponente (bosanskohercegovačka, crnogorska, vojvođanska varijanta i sl.). Hrvatska, bošnjačka i crnogorska strana tumači varijantu isključivo unutar svoga jezika, bez uzimanja u obzir bilo kakvog zajedničkog jezika. U svakom slučaju, u BKS-interkorelacionalu još uvijek je zaoštreno pitanje karaktera jezika – da li su to (a) interkorelacione kategorije i posebni ali bliski jezici, (b) intrakorelacione kategorije i jezici sa samo različitim političkim nazivima, varijante policentričnih jezika, dijalekti jednog nacionalnog jezika i sl.

5. Što se tiče odnosa politika – jezik, glavno je pitanje koliko je politika države i posebno jezička politika uticala i utiče na jezička kretanja na slovenskom istoku i jugu. U rusko-štokavskom superkorelacionalu polarnu poziciju u odnosu na sve druge (istočnoslovenske i južnoslovenske) zauzima hrvatska jezička politika. Ona se odlikuje izrazitim purizmom, koji u nekim pojavnim oblicima dobija dimenzije ratobornog, netolerantnog ekstremizma. I ne samo na južnoslovenskom i istočnoslovenskom nego uopšte na sveslovenskom prostoru ne nalazimo takvu agresivnu formu jezičke politike usmjerene protiv onog što dolazi iz interkorelacionala (tzv. srbizama) i iz ekstrakorelacionala (internacionalizama, ranije germanizama, mađarizama i italijanizama, a sada anglicizama i amerikanizama). S druge strane, prisutna je hrvatska intrakorelaciona konvergencija, jer je odnos prema kajkavizmima i čakavizmima manje odbojan nego prema interkorelacionim i superkorelacionim prožimanjima. Na području ruskog jezika nemamo ni približno ono što nalazimo u BKS-interkorelacionalu: duboki i agresivni nacionalizam i šovinizam, a pogotovo njima izazvane i/ili na njima zasnovane ratne tenzije. Rusko-ukrajinski i rusko-bjeloruski suprakorelacional nije generisao onako snažni i opasni sukob kao BKS-interkorelacional.¹ Postojala je i postoji izrazita napetost u rusko-ukrajinskim društvenim,

¹ Bilo je ratnih sukoba, ali ne i na jezičkom planu, pogotovo međuslovenskom (sami slovensko-neslovenski konflikti nisu prerastali u lingvistički, up. rusko-čečenski rat devedesetih godina XX vijeka).

političkim i jezičkim odnosima u Ukrajini (mnogo manje u Rusiji i Bjelorusiji), ali (najmanje) u posljednjih sto godina nije bilo takvog strašnog konflikta na suprakorelacionom nivou kakvog nalazimo na području BKS-interkorelaciona².

Po liberalnom pristupu srpska standardološka pozicija je bliska ruskoj, a po interkorelacionoj divergenciji je daleka od ruske. Bošnjačka norma se razlikuje od ruske intekorelacionom tendencioznošću – orijentacijom na bošnjačko-hrvatsku konvergenciju, bošnjačko-srpsku divergenciju (posebno na ortografskom i leksičkom planu), orijentalizaciju i islamizaciju. Crnogorska pozicija usmjerena na izdvajanje posebnog jezika ima slabe dodirne tačke sa ruskom situacijom zbog ignorisanja racionalnosti, zanemarivanja funkcionalne svrsishodnosti i inadžijske komponente u odnosu na srpsku poziciju.

6. U datom superkorelacionalu nalazimo još jednu bitnu nepodudarnost – na istočnoslovenskom terenu ne postoji otvoreno glotonimsko pitanje jer niko ne problematizira ime bilo kog jezika – ruskog, ukrajinskog ili bjeloruskog, dok na južnoslovenskom oko etnonima Bošnjaka, Crnogoraca i Makedonaca vodio se i još uvijek se vodi spor. On je posebno zaoštren oko jezika Bošnjaka, koji su se opredijelili za asimetričan pristup: u imenovanju nacije izabrali su naziv *Bošnjak* a kao ime jezika uzeli su teritorijalnu odrednicu *bosanski* umjesto nacionalne *bošnjački*, čime su izazvali ne bez osnova ozbiljnu sumnju druga dva naroda koji vijekovima žive u Bosni i vijekovima služe se svojim srpskim i svojim hrvatskim jezikom, izazvali su sumnju da se radi o skrivenoj i opasnoj namjeri da se jezikom jedne nacije (bošnjačke) i glotoninom *bosanski* poklopi čitavo područje Bosne i Hercegovine i istisnu, neutraliziraju jezici druga dva naroda (Srba i Hrvata). Pošto naziv *bosanski jezik* u svome korijenu ima teritorijalnu markaciju (*Bosnu*), on se lingvistički ne može tretirati kao pravi etnonim (to može biti samo *bošnjački*), ali se može, bez obzira na njegovu problematičnost, smatrati glotoninom.

7. Osjetna razlika zapaža se i na ortografskom planu. Ruska pravopisna situacija je veoma stabilna i mijenja se vrlo rijetko, oprezno i suzdržano. Posljednja reforma izvršena je još 1956, iako je od tada bilo više pokušaja (posebno 1964. i 2000) da se izvrše normativne promjene. Stoga se na prste jedne ruke mogu nabrojati pravopisni priručnici nastali u posljednjih osamdeset godina (Правила 1956,³ Розенталь 1970, 1984⁴), dok je situacija u BKS-interkorelacionalu vrlo haotična jer generiše čitavu seriju normativnih izdanja,

² BKS označava nasljednike bivšeg srpskohrvatskog jezika (srpski, hrvatski, bošnjački, crnogorski).

³ Ovaj pravopis zvanično je prihvatila Akademija nauka SSSR-a, Ministarstvo za visoko obrazovanje SSSR-a i Ministarstvo za prosvjetu RSFSR-a.

⁴ Od D. E. Rozentalja je zatraženo da na osnovu Pravila iz 1956. godine pripremi detaljniji priručnik što je on i uradio (Розенталь 1970, 1984).

od kojih znatan dio nastaje iz konjunktivnih, političkih, komercijalnih i egoističkih potreba, a ne iz neophodnosti nosilaca datoga jezika. Raspadom zajedničke srpskohrvatske norme (utvrđene Pravopisom 1960ćir i Pravopisom 1960lat) svaka nacionalna sredina počela je da razrađuje svoj ortografski standard. Apetit za pravopisnim priručnicima je sve više rastao i doveo do toga da se pojavilo više izdanja za hrvatski jezik (Babić/Finka/Moguš 2000, Anić/Silić 2001, Jojić 2003, Babić/Ham/Moguš 2005, Badurina/Marković/Mićanović 2007), kao i za srpski jezik (Pešikan/Jerković/Pižurica 1995, Dešić 2002, Simić 1998, Simić 2003, Pravopis srpskoga jezika 2011), dok bošnjački zasada ima „samo“ dva (Halilović 1996, Halilović 1999), a crnogorski jedan (Pravopis crnogorskoga jezika 2010). Ali na tome se neće stati. Već za ovu godinu najavljena su nova izdanja. Ortografski kaos dobija i apsurdne dimenzije time što ne unosi red u pravopisni standard, što ga funkcionalno ne stabilizuje i što se često radi o kozmetičkom prepravljaju, djelimičnom ili potpunom naslanjanju na prethodna ili postojeća izdanja, što predstavlja obično kopiranje i kloniranje. Nije nam poznato da bilo gdje u svijetu postoji takva situacija i takav nered. To je rezultat i pogrešnog i destruktivnog uvjerenja, posebno neupućenih, da je pravopis vrhunska lingvistika. Sadašnja situacija dolazi kao nastavak prethodne u kojoj se srpskohrvatska lingvistika bukvalno iscrpljivala pravopisnom problematikom, gubila dragocjenu snagu, vrijeme i novac te se koncentrisala na ono što je u razvijenim lingvističkim sredinama bilo potpuno periferno. Taj zaključak se nedvosmisleno izvlači i u poređenju istočnoslovenskog suprakorelacionala i BKS-interkorelacionala.

8. U istočnoslovenskom suprakorelacionalu stabilna je i grafijska situacija, jer Rusi, Ukrajinci i Bjelorusi odavno koriste ćirilicu i nema ozbiljnijih nagovještaja da će njihovi jezici u bližoj ili daljoj budućnosti preći na latinicu ili paralelnu upotrebu dvaju pisama. Na južnoslovenskom prostoru situacija je mnogo složenija: jedni upotrebljavaju (bar danas) samo latinicu (Slovenci, Hrvati), drugi latinicu i ćirilicu (Srbi, Crnogorci i djelimično Bošnjaci⁵), a treći samo ćirilicu (Bugari i Makedonci). Međutim, i kod isključivo ćiriličnih naroda (Bugara) bilo je u posljednje vrijeme pokušaja da se pređe na latinicu. Na području srpskog jezika traje oštar sukob između onih koji bi željeli da latinicu potpuno istisnu iz upotrebe i onih liberalnijih, tolerantnijih, orijentisanih na dalju koegzistenciju ćirilice i latinice, uz davanje prednosti ćirilici kao osnovnom srpskom pismu. Najhaotičnija situacija je u Crnog Gori nastala uvođenjem triju u latinicu (š, ž, 3) i triju grafema u ćirilicu (ć, 3, s) za oznaku „specifičnih“ crnogorskih glasova s', z', 3', ne rukovodeći se komunikativnim ciljevima (da se poboljša opštenje), već da se bar u nečemu napravi kakva-takva vidljiva razlika u odnosu na jezik drugog bliskog naroda (posebno srpskog).

⁵ Više deklarativno, kao recimo u obliku pravopisnih formulacija (Halilović 1996).

9. Na gramatičkom planu za ruski jezik postoje davno utvrđene, vremenom provjerene i vrlo stabilne norme (one su najdetaljnije i najsistematskije obrađene i predstavljene u GAN 1960a, 1960b). U BKS-interkorelacionalu za svaki jezik razrađuju se posebne gramatičke norme, ali su one manje stvaralačke, a više formalne i uglavnom se svode na prepisivanje u okviru BKS-interkorelacionala. Gramatički standard nalazimo, prije svega, u sljedećim izdanjima: srpski jezik – Klajn 2005, Klikovac 2002, Ostojić 1999, Simić 2002a, Simić 2002b, Simić/Jovanović 2007, Stanojčić 2010, Stanojčić/Popović 2002, hrvatski jezik – Babić/Brozović/Moguš/Pavešić/Škarić/Težak 1991, Ham 2002, Hrvatska gramatika 1995, Raguz 1997, Silić/Pranjeković 2005, Težak/Babić 1994, bošnjački jezik – Čedić 2004, Jahić/Halilović/Palić 2000, Vajzović/Zvrko 1994. Za novoproglašeni (2007) crnogorski jezik nema prave gramatike: postoje samo dva pokušaja – jedan od strane autora koji nije bio ni gramatičar, ni (sistemski) lingvista po obrazovanju pa se stoga više radi o eksperimentisanju (Nikčević 2001), a drugi u formi bukvalnog prevođenja, tačnije formalne modifikacije, kloniranja hrvatske gramatike Silić/Pranjeković 2005 (Čirgić/Pranjeković/Silić 2010), što je porazno za ideju o samostalnom crnogorskom jeziku.

10. I na leksičkom planu ruski jezik ima stabilnu i funkcionalnu normu, izraženu prije svega u 20-tomnom rječniku savremenog ruskog jezika (Словарь в 20-ти томах 1912). U BKS-interkorelacionalu za svaki jezik izrađuju se svoje, odvojene i međusobno nesinhronizovane leksičke norme. Njih najviše odražavaju sljedeće izdanja: srpski jezik – Moskovljević 2000, Rečnik MS – MH 1969, Rečnik SANU 1959, Rečnik MS 2007, hrvatski jezik – Hrvatski encikl. rječnik 2002, Anić 2000, Šonje 2000, bošnjački jezik – Halilović/Palić/Šehović 2010, Isaković 1993, Jahić 1999, Jahić 2010, Rječnik bosanskog jezika 2007. Crnogorski jezik za sada nema nijedan rječnik. I ovdje se primjenjuje „resavska škola“, posebno u novoproklamovanim jezicima bez leksikografske tradicije. Izrazita razlika između dvaju područja sastoji se u tome što ruski jezik nema razlikovnih rječnika koje u izobilju nalazimo na hrvatskoj strani. Ruska lingvistika je, međutim, bogata leksikološkim izdanjima posvećenim međujezičkoj homonimiji, najčešće u formi tzv. rječnika lažnih prijatelja (npr. Akulenko i dr. 1969).

11. Jezički standard ruskog jezika karakteriše konjunktorna norma (i – i), dok u štokavskom interkorelacionalu postoje dvije pozicije. Jedna je srpska i bošnjačka, koje su usmjerene na maksimalno korišćenje sinonimskog potencijala jezika, a druga hrvatska (bar zvanična), koja nije naklonjena dubletima, tripletima... i koja bi željela da propiše samo jedno rješenje – ono koje se njoj sviđa i koje vrlo često kao osnovu ima interkorelaciono odbijanje (u odnosu na srpski jezik). Stoga je takva norma disjunktivno orijentisana (ili – ili).

12. Postoji osjetna nepodudarnost u rusko-štokavskom superkorelacionalu i na planu govorne kulture. Politika i praksa njegovanja ruskog jezika ne prate nikakve osjetne i značajnije oscilacije, izbjegava se nepotrebno eksperi-

mentisanje, postoje snažne teoretske osnove pretočene u funkcionalna i djelotvorna rješenja. Govorna kultura na štokavskom području ima, nažalost, suprotna obilježja. Haotično stanje na planu standardizacije, zanemarivanje kulture govora (posebno u ratno i poratno doba), biranje i nametanje rješenja bez prethodne provjere njihove valjanosti, svrsishodnosti i opravdanosti nanijeli su veliku štetu ovoj značajnoj oblasti primijenjene lingvistike. Najveću razliku na ovom području stvara poplava jezičkih savjetnika, posebno za hrvatski jezik. Navešćemo neka izdanja iz govorne kulture: srpski jezik – Ćupić/Fekete/Terzić 2002, Fekete 2002, 2005, 2008, Klajn 1980, 1998a, 1998b, Klajn 2002, Moskovljević 2000, Peco 1969, Predić 1951, Stanić/Moračić 1981, Stijović 2009, Šipka 1975, 1998b, 1981, 1998, 1999, Telebak 2001, hrvatski jezik – Brabec 1984, Cеровac 1958, Dulčić 1997, Hudaček/Mihaljević/Vukojević 1999, Lončarić/Bičanić 2000, Mamić 1997, Mandić 1998, Maretić 1924, Matković 2005, 2006, Pavešić 1971, Protuđer 2004, Vidović 1983, Zoričić 1998, bošnjački jezik – Halilović 1996.

13. Na dijalekatskom planu stanje na području ruskog jezika je stabilno i promjene koje se dešavaju dolaze u vremenski dugom kontinuitetu bez radikalnih i oštih zaokreta (kao i drugdje, dijalekte sve više potiskuje standardni jezik, intenzivno je kretanje u pravcu selo → grad). Na području štokavskih dijalekata situacija je promijenjena etničkim čišćenjima tokom posljednjih ratova i talasima izbjeglica, koje su posebno zapljusnule Bosnu i Hercegovinu i Srbiju. Prisilno i dobrovoljno preseljavanje znatnog dijela stanovništva dovelo je do toga da je taj dio populacije donio u novu sredinom svoj dijalekt, svoj izgovor i svoj način upotrebe jezičke norme. Time su neki dijalekti pojačani, a drugi oslabljeni. Premještanje hrvatskog stanovništva ostao je u okvirima ijekavskog područja, dok je srpski izbjeglički talas išao sa ijekavskog ka ijekavskom (izmještanje Srba iz Hrvatske u Bosni i Hercegovinu) i ekavskom (izmještanje Srba iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine u Srbiju). Na taj je način ijekavica ojačana na ekavskom području, a ojačan je i četveroakcentaski sistem, posebno razlikovanje postakcenatskih dužina. Ratom iznuđena migraciona kretanja na području bošnjačkog jezika su uglavnom bila u okviru ijekavskog područja uz statistički zanemarljivo premještanje muslimanskih ekavaca iz Sandžaka u Bosnu.

14. I na slovenskom istoku i na slovenskom jugu došlo je do preimenovanja, prije svega naseljenih mjesta i njihovih dijelova. Na području ruskog jezika toponimijska renominacija je uglavnom bila zasnovana na ideološkoj osnovi – stari komunistički nazivi ulica, trgova, gradova zamjenjivani su novim ili su im davana često već zaboravljena imena. Up. *Екатеринбург* (1723) → *Свердловск* (1924) → *Екатеринбург* (1991), *Мариуполь* → *Жданов* (1948) → *Мариуполь* (1989), *Нижний Новгород* (1221) → *Горький* (1932) → *Нижний Новгород* (1991), *Оренбург* (1743) → *Чкалов* (1938) → *Оренбург* (1957), *Орлов* (1459) → *Халтурин* (1923) → *Орлов* (1992), *Павловск* (1777) → *Слуцк* (1918) → *Павловск* (1944), *Пермь* (1723) → *Молотов* (1940) → *Пермь* (1957), *Самара* (1586) → *Куйбышев* (1935) → *Самара* (1990),

Санкт-Петербург (1703) → *Петроград* (1914) → *Ленинград* (1924) → *Санкт-Петербург* (1991), *Ставрополь* (1777) → *Ворошиловск* (1935) → *Ставрополь* (1943), *Тверь* → *Калинин* (1931) → *Тверь* (1990), *Царицын* (1589) → *Сталинград* (1925) → *Волгоград* (1961).

Pretrpjela je promjene polovina gradova-milionera, 40% najvećih, 20 većih i velikih, a samo 8–9% malih i srednjih gradova. Među glavnim gradovima subjekata RF [Ruske Federacije, B. T.] nazive su promijenili 90 gradova ili 34% od ukupnog broja te kategorije. U cjelini, ako se računaju i gradovi koji su promijenili svoja imena tokom nastajanja, gotovo 400 gradova na teritoriji RF mijenjali su svoje nazive. To čini približno 35% svih gradova zemlje (Лаппо-www).

Na štokavskom terenu renominacija je imala interkorelacioni karakter (kada su topomini iz socijalističkog perioda zamjenjivani novim) i interkorelacioni karakter (kada je renominacija vršena na nacionalnoj osnovi pa su imena tipična za drugu naciju zamjenjivana nazivima svoje nacije). Svaki etnos (Srbi, Hrvati, Bošnjaci, Crnogorci) dao je svoj „doprinos“: Srbi su preimenovali niz mjesta, recimo *Foču* u *Srbinja*, Hrvati su po Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini davali naseljenim mjestima izrazito nacionala pa i ustaška obilježja, posebno birajući imena ljudi koji su bili aktivni u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (npr. *Ulica M. Budaka*), a Bošnjaci su, kao dominantni narod, etnoligvistički čistili Sarajevo. Tako je preko stotinu sarajevskih ulica dersrbizirano, recimo ulica *Alekse Bojovića* → *Tome Masarika*, *Alekse Šantića* → *Bunica*, *Carina*, *Beogradska* → *Emerika Bluma*, *Blagoja Parovića* → *Paromlinska*, *Bogdana Zimonjića* → *Hamze Orlovića*, *Boriše Kovačevića* → *Mehmed Spahe*, *Borivoja Jevtića* → *Pavla Lukača*, *Bože Pejanovića* → *Džavida Haverića*, *Braće Savić* → *Čamila Sijarića*, *Braće Vujičić* → *Malta*, *Branimira Ćosića* → *Vrbanja*, *Branislava Nušića* → *Tahmiščina*, *Branka Bajića* → *Kalesijska*, *Branka Milutinovića* → *Srebrenička*, *Branka Radičevića* → *Hiseta*, *Danila Đokića* → *Branislava Đurđeva*, *Danila Ilića* → *Oprkanj*, *Danila Ponjarca* → *Petra Tiješića*, *Dimitrija Tucovića* → *Avdage Šahinagića*, *Dragice Pravice* → *Bakarevića*, *Dragojla Dudića* → *Alberta Fortisa*, *Đure Daničića* → *Koste Hermana*, *Đure Jakšića* → *Adija Mulebegovića*, *Gliša Janković* → *Nasihe Kapidić Hodžić*, *Gruje Novakovića* → *Bajrama Zanunija*, *Hajduk Veljkova* → *Muse Ćazima Ćatića*, *Ise Jovanovića* → *Husrefa Redžića*, *Jovana Cvijića* → *Nedima Filipovića*, *Jovana Popovića* → *Muhameda Ridžanovića*, *Jove Jankovića* → *Safeta Isovića*, *Jugbogdanova* → *Rizaha Štetića*, *Konstantina Jeftića* → *Potok*, *Kosovska* → *Braće Morić*, *Koste Abraševića* → *Eniza Cocalića*, *Midhata Begića*, *Marije Bursać* → *Adžemovića*, *Miće Sokolovića* → *Terezija*, *Mike Lazića* → *Širokac*, *Miladina Radojevića* → *Sepetarevac*, *Milana Ćurkovića* → *Šejh Juje*, *Milana Šarca* → *Kenana Demirovića*, *Mile Vujovića* → *Dole*, *Milorada Pejdana* → *Hadži Mustafe Penjave*, *Miloša Obilića* → *Safvet bega Bašagića*, *Milutina Draškovića* → *Topal Osman Paše*, *Mirka Jovanovića* → *Hadžišabanovića*, *Mirka Lazića* → *Širokac*, *Miška Jovanovića* → *Šaćira Sikirića*, *Mitra Trifunovića* → *Uče* → *Antuna Hangija*, *Mladena Stojanovića* → *Ljubuška*, *Mehmed bega Kapetanovića*, *Moravska* → *Teočaka*, *Nedeljka Čabrinovića* → *Na varoši*, *Neđe Sto-*

janovića → Jabuka, Nemanjina → Čekaluša, Nikole Demonje → Nurije Pozderca, Nikole Tesle → Petrakijina, Obala vojvode Stepe → Obala Kulina bana, Olge Ivković → Behaudina Selmanovića, Paraćinska → Mali Sokak → Bistrigijin sokak, Park Cara Dušana → Atmejdan, Petra Dokića → Milana Preloga, Petra Kočića → Telali, Petra Mećave → Fra Matije Divkovića, Preradovića → Mehmeda Kantardžića, Principov most → Latinska ćuprija, Pube Novakovića → Blagajska, Rade Ličine → Rejhana Demirdžića, Radojke Lakić → Kaptol, Radomira Mirkovića → Kaukčijina, Ranka Šipke čikma → Reisa Fehima Spahe čikma, Ravijojle Rave Janković → Behdzeta Mutevelića, Save Kovačevića → Reisa Džemaludina Čauševića, Sime Miljuša → Osmana Đikića, Skerlićeva → Josipa Vancaša, Slavije Vajnera Čiče → Augusta Brauna, Slavka Rodića → Atifa Kavalića, Slobodana Principa Selje → Kulovića, Slobodana Vukovića → Vladimira Preloga, Spasenije Cane Babović → Hakije Turajlića, Spasoja Mičića → Donja Breka, Spasoje Blagovčanina → Sakiba Zere, Starine Novaka → Petra Sinana Šaina, Gazi Hasan paše, Stevana Hristića → Mehe Smailagića, Stevana Mokranjca → Ludviga Kube, Stevana Sindelića-čikma → Maguda, Maguda čikma, Stojanke majke knešpoljke → Skendera Kulenovića, Svetozara Kosorića → Zaima Imamovića, Svetozara Markovića → Čemerlina, Josipa Štadlera, Trg Đure Pucara → Trg Republike, Trg Rade Končara → Trg nezavisnosti, Trifka Grabeža → Patke, Užičkog radničkog bataljona → Fadila Jahića Španca, Valjevska → Žepa, Vase Miskina Crnog → Ferhadija, Vase Pelagića → Vladislava Skarića, Veljka Čubrilovića → Đoke Mazalića, Veljka Lukića Kurijaka → Herceg Stjepana, Veselina Masleše → Saliha Hadžihusejinovića, Vladimira Gaćinovića → Veliki Alifakovac, Voje Dokića → Talirevića, Vojvode Ratomira Putnika → Zmaja od Bosne, Vuka Karadžića → Pehlivanuša, Zdravka Čelara → Gazi Mehmed paše Fidahića, Zlatiborska → Hamida Hadžibegića, Zmaja Jove Jovanovića → Gimnazijska.⁶ Žarka Zgonjanina → Salke Nezečića, Žerajića most → Careva ćuprija, Žikice Jovanovića Španca → Vahide Maglajlić... Samo u rijetkom slučajevima sarajevske ulice dobile su srpska antroponimska obilježja: Karlovačka → Velika drveta → Srdana Aleksića, Njegoševa → Alekse Šantića, Bore Draškovića → Branislava Nušića, Županjska → Mice Todorović.

15. Izvršena analiza upućuje na nekoliko zaključaka. Jezička situacija u Rusiji i na Balkanu obrazuje složen interakcijski sistem, koji se sastoji od pet podsistema – intrakorelacionala, interkorelacionala, suprakorelacionala, superkorelacionala i ekstrakorelacionala. Razmatranje interakcije južnoslovenskih i istočnoslovenskih jezika može se vršiti samo asimetrično – poređenjem istočnoslovenskog suprakorelacionog trougla (ruski – ukrajinski – bjeloruski) sa štokavskim interkorelacionim kvadratom (srpski – hrvatski – bošnjački – crnogorski). U istočnoslovensko-južnoslovenskom superkorelacionalu postoji

⁶ Nešto slično radili su takođe, manje ili više, Srbi i Hrvati na svojim gradskim područjima.

izrazita nepodudarnost: između ruskog, ukrajinskog i bjeloruskog jezika ne postoje ekstralingvistična statusna napetost tipična za južnoslovensko područje. Usložnjavanju situacije na Balkanu doprinosi spor o opravdanosti i neopravdanosti zvaničnog proglašavanja i kodifikacije pojedinih jezika. Raspadom Sovjetskog Saveza ruski je došao u poziciji da postane jezikom nacionalne manjine u nekim novonastalim državama. U posljednje dvije decenije dva istočno-slovenska jezika (bjeloruski i ukrajinski) i četiri južnoslovenska (srpski, hrvatski, slovenački i makedonski) prešli su iz kategorije jezika saveznih republika u kategoriju jezika novih država (Bjelorusije i Ukrajine; Srbije, Hrvatske, Slovenije i Makedonije). Varijanta kao sociolingvistički pojam stvara asimetriju u rusko-štokavskom superkorelacionalu jer je varijantska razuđenost ruskog jezika sasvim drugačija od one u BKS-korelacionalu. Postoji neslaganje o tome da li prijašnje varijante srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog jezika i dalje smatrati varijantama ili prihvatiti da su u disolucijskim procesima krajem XX vijeka one prerasle u posebne, odvojene jezike. U rusko-štokavskom superkorelacionalu polarnu poziciju u odnosu na sve druge (istočno-slovenske i južnoslovenske) zauzima hrvatska jezička politika. Ona se odlikuje izrazitim purizmom, koji u nekim pojavnim oblicima dobija dimenzije ratobornog, netolerantnog ekstremizma. Na istočno-slovenskom terenu ne postoji otvoreno glotonimsko pitanje jer niko ne problematizira ime bilo kog jezika – ruskog, ukrajinskog ili bjeloruskog, dok se na južnoslovenskom oko etnonima Bošnjaka, Crnogoraca i Makedonaca vodio i još uvijek vodi spor. Osjetna razlika zapaža se i na ortografskom planu: ruska pravopisna situacija je veoma stabilna i mijenja se vrlo rijetko, oprezno i suzdržano, dok je u BKS-interkorelacionalu vrlo haotična. U istočno-slovenskom suprakorelacionalu stabilna je i grafijska situacija, jer Rusi, Ukrajinci i Bjelorusi odavno koriste ćirilicu i nema ozbiljnijih nagovještaja da će njihovi jezici u bližoj ili daljoj budućnosti preći na latinicu ili paralelnu upotrebu dvaju pisama. Na južnoslovenskom prostoru jedni upotrebljavaju (bar danas) samo latinicu (Slovenci, Hrvati), drugi latinicu i ćirilicu (Srbi, Crnogorci i djelimično Bošnjaci), a treći samo ćirilicu (Bugari i Makedonci). Na gramatičkom planu za ruski jezik postoje davno utvrđene, vremenom provjerene i vrlo stabilne norme. U BKS-interkorelacionalu za svaki jezik razrađuju se posebne gramatičke norme, ali su manje stvaralačke, a više formalne prirode i uglavnom se svode na prepisivanje u okviru BKS-interkorelaciona. I na leksičkom planu ruski jezik ima stabilnu i funkcionalnu normu, dok se u BKS-interkorelacionalu za svaki jezik izrađuju svoje, odvojene i međusobno nesinhronizovane leksičke norme. Jezički standard ruskog jezika karakteriše konjunktorna norma (i – i), dok u štokavskom interkorelacionalu postoje dvije pozicije. Jedna je srpska i bošnjačka, koje su usmjerene na maksimalno korišćenje sinonimskog potencijala jezika, a druga hrvatska, koja nije naklonjena dubletima, tripletima... i koja bi željela da propiše samo jedno rješenje. Politika i praksa njegovanja ruskog jezika ne prate osjetne i značajnije oscilacije, izbjegava se nepotreb-

no eksperimentisanje, postoje snažne teoretske osnove pretočene u funkcionalna i djelotvorna rješenja. Govorna kultura na štokavskom području ima suprotna obilježja. Na dijalekatskom planu stanje na području ruskog jezika je stabilno i promjene koje se dešavaju dolaze u vremenski dugom kontinuitetu bez radikalnih i oštih zaokreta. Na području štokavskih dijalekata situacija je promijenjena etničkim čišćenjima tokom posljednjih ratova i talasima izbjeglica koje su posebno zapljusnule Bosnu i Hercegovinu i Srbiju. I na slovenskom istoku i na slovenskom jugu došlo je do preimenovanja, prije svega naseljenih mjesta i njihovih dijelova. Na području ruskog jezika toponimijska renominacija je uglavnom bila zasnovana na ideološkoj osnovi – stari komunistički nazivi ulica, trgova, gradova zamjenjivani su novim ili su im davana često već zaboravljena imena. Na štokavskom terenu renominacija je imala interkorelacioni karakter (kada su toponimi iz socijalističkog perioda zamjenjivani novim) i interkorelacioni karakter (kada je renominacija vršena na nacionalnoj osnovi pa su imena tipična za drugu naciju zamjenjivana nazivima svoje nacije).

Literatura

- Anić 2000: Anić, Vladimir. *Rječnik hrvatskoga jezika*. – Zagreb: Novi Liber. – 1439 s.
- Anić/Silić 2001: Anić, Vladimir; Silić, Josip. *Pravopis hrvatskoga jezika*. – Zagreb: Liber. – 970 s.
- Babić/Brozović/Moguš/Pavešić/Škarić/Težak 1991: Babić, Stjepan; Brozović, Dalibor; Moguš, Milan; Pavešić, Slavko; Škarić, Ivo; Težak, Stjepan. *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika. Nacrt za gramatiku*. – Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. – 743 s.
- Babić/Finka/Moguš 2000⁵: Babić, Stjepan; Finka, Božidar; Moguš, Milan. *Hrvatski pravopis*. – Zagreb: Školska knjiga. – 496 s.
- Babić/Ham/Moguš 2005: Babić, Stjepan; Ham, Sanda; Moguš, Milan. *Hrvatski školski pravopis*. – Zagreb: Školska knjiga. – 161 s.
- Badurina/Marković/Mićanović 2007: Badurina, Lada; Marković, Ivan; Mićanović, Krešimir. *Hrvatski pravopis*. – Zagreb: Matica hrvatska. – 662 s.
- Brabec 1984: Brabec, Ivan. *Sto jezičnih savjeta*. – Zagreb: Školske novine. – 186 s.
- Cerovac 1958: Cerovac, Mirko. *Jezični savjetnik za uredske kadrove: Gramatika, pravopis i stilistika poslovnog jezika*. – Zagreb: Birotehnika. – 250 s.
- Čedić 2004: Čedić, Ibrahim. *Osnovi gramatike bosanskog jezika. Priručnik za osnovne škole*. – Sarajevo: Bosna leksika. – 249 s.

- Čirgić/Pranjčević/Silić 2010: Čirgić, Adnan; Pranjčević, Ivo; Silić, Josip. *Gramatika crnogorskog jezika*. – Podgorica: Ministarstvo prosvjete i nauke. – 358 s.
- Ćupić/Fekete/Terzić 2002: Ćupić, Drago; Fekete, Egon; Terzić, Bogdan. *Slovo o jeziku: jezički poučnik*. Knj. 2. – Beograd: Partenon. – 258 s.
- Dešić 2002: Dešić, Milorad. *Pravopis srpskog jezika: priručnik za škole*. – Zemun: Nijansa. – 236 s.
- Dulčić 1997: Dulčić, Mihovil (priređivač). *Govorimo hrvatski: Jezični savjeti*. – Zagreb: Hrvatski radio. – 512 s.
- Fekete 2002: Fekete, Egon. *Jezičke nedoumice*. – Beograd: Apostrof. – 182 s.
- Fekete 2005: Fekete, Egon. *Jezičke doumice: novije i starije*. – Beograd: Beogradska knjiga. – 300 s.
- Fekete 2008: Fekete, Egon. *Jezičke doumice*: Knj. 2. – Beograd: Beogradska knjiga. – 150 s.
- Halilović 1996a: Halilović, Senahid. *Gnijezdo lijepih riječi: pravilno – nepravilno u bosanskome jeziku*. – Sarajevo: Baština etc. – 121 s.
- Halilović 1996b: Halilović, Senahid. *Pravopis bosanskoga jezika*. – Sarajevo: Preporod. – 626 s.
- Halilović 1999: Halilović, Senahid. *Pravopis bosanskoga jezika: priručnik za škole*. – Sarajevo: Dom štampe. – 211 s.
- Halilović/Palić/Šehović 2010: Halilović, Senahid; Palić, Ismail, Šehović Amela. *Rječnik bosanskoga jezika*. – Sarajevo: Filozofski fakultet. – 1.566 s.
- Ham 2002: Ham, Sanda. *Školska gramatika hrvatskoga jezika*. – Zagreb: Školska knjiga. – 168 s.
- Hrvatska gramatika 1995: Zečević, Vesna; Peti, Mirko; Pavešić, Slavko; Malić, Dragica; Lončanić, Mijo; Barić, Eugenija; Znika, Marija. *Hrvatska gramatika*. – Zagreb: Školska knjiga. – 684 s.
- Hrvatski encikl. rječnik 2002: *Hrvatski enciklopedijski rječnik*. Ur. Ranko Matasović. – Zagreb: Novi Liber. – 1583 s.
- Hudeček/Mihaljević/Vukojević 1999: Hudeček, Lana; Mihaljević, Milica; Vukojević, Luka (izvršno uredništvo). *Hrvatski jezični savjetnik*. – Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. – 1660 s. [Autori: Žagar, Mateo; Hudečer, Lana; Koharović, Nebojša; Lončarić, Mijo; Lukenda, Marko; Mamić, Mile; Mihaljević, Milica; Vukojević, Luka; Zečević, Vesna; Šarić, Ljiljana; Švačko, Vanja; Barić, Eugenija.]
- Isaković 1993: Isaković, Alija. *Rječnik karakteristične leksike u bosanskome jeziku*. – Wuppertal: Bambi. – 497 s.
- Jahić 1999: Jahić, Dževad. *Školski rječnik bosanskog jezika*. – Sarajevo: Ljiljan. – 557 s.

- Jahić 2010–: Jahić, Dževad. *Rječnik bosanskog jezika*. – Sarajevo: Bonjačka asocijacija 33. – Tom 1–.
- Jahić/Halilović/Palić 2000: Jahić, Dževad. *Gramatika bosanskoga jezika*. – Zenica: Dom štampe. – 476 s.
- Jojić 2003: Jojić, Ljiljana. *Pravopisni priručnik*. – Zagreb: Liber. – 162 s.
- Klajn 1980: Klajn, Ivan. *Jezik oko nas*. – Beograd: Nolit. – 401 s.
- Klajn 1998a: Klajn, Ivan. *Ispici pa reci*. – Beograd – Novi Sad: CPL – Prometej. – 164 s.
- Klajn 1998b: Klajn, Ivan. *Kako se kaže: Rečnik jezičkih nedoumica*. – Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod. – 148 s.
- Klajn 2002: Klajn, Ivan. *Rečnik jezičkih nedoumica*. – Beograd: Čigoja štampa. – 207 s.
- Klajn 2005: Klajn, Ivan. *Gramatika srpskog jezika*. – Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. – 263 s.
- Klikovac 2002: Klikovac, Duška. *Gramatika srpskog jezika za osnovnu školu*. – Beograd: Srpska školska knjiga. – 224 s.
- Lončarić/Bičanić 20002: Lončanić, Mijo; Bičanić, Ante. *Priručnik za pravilno pisanje*. – Zagreb: Profil international. – 155 s.
- Mamić 1997²: Mamić, Mile. *Jezični savjeti*. – Zadar: Vlastita naklada. – 229 s.
- Mandić 1998: Mandić, Vlado. *Kako javno razgovarati hrvatski*. – Pula C.A.S.H. – 244 s.
- Maretić 1924: Maretić, Tomo. *Hrvatski ili srpski jezični savjetnik: za sve one, koji žele dobro govoriti ili pisati književnim našim jezikom*. Dopuna Broz-Ivekovićevu Rječniku hrvatskoga jezika – Znanstvena djela za opću nabrazbu. – Zagreb: JAZU. – 207 s.
- Matković 2005: Matković, Maja. *Ah, taj hrvatski!: Jezični savjetnik za svakoga*. – Zagreb: Večernji list. – 111 s.
- Matković 2006: Matković, Maja. *Jezični savjetnik: Iz prakse u praksu*. – Zagreb: Škorpion. – 264 s.
- Moskovljević 2000: Moskovljević, Miloš. *Rečnik savremenog srpskog književnog jezika s jezičkim savetnikom*. – Beograd: Guliverova galaksija. – 875 s.
- Nikčević 2001: Nikčević, Vojislav. *Gramatika crnogorskog jezika*. – Podgorica: Dukljanska akademija nauka i umjetnosti. – 585 s.
- Ostojić 1999: Ostojić, Branislav. *Kratka pregledna gramatika srpskog jezika. Priručnik za škole*. – Zemun: Nijansa. – 193 s.
- Pavešić 1971: Pavešić, Stanko. *Jezični savjetnik s gramatikom*. – Zagreb: Matrica hrvatska. – 449 s.

- Peco 1969: Peco, Asim. *Jezik naš svagdašnji*. – Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika. – 147 s.
- Pešikan/Jerković/Pižurica 1995: Jerković, Jovan; Pešikan, Mitar; Pižurica, Mato. *Pravopis srpskoga jezika*. – Novi Sad – Beograd: Matica srpska – Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. – 328 s.
- Pravopis 1960^{lat}: *Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika*. – Zagreb – Novi Sad: Matica hrvatska – Matica srpska. – 885 s.
- Pravopis 1960^{dir}: *Pravopis srpskohrvatskoga književnog jezika: Sa pravopisnim rečnikom*. – Novi Sad – Zagreb: Matica srpska – Matica hrvatska. – 831 s.
- Pravopis crnogorskoga jezika 2010: *Pravopis crnogorskoga jezika*. – Podgorica: Ministarstvo prosvjete i nauke. – 406 s.
- Pravopis srpskoga jezika 2011²: *Pravopis srpskoga jezika* / Redakcija Mato Pižurica (gl. urednik), Milorad Dešić, Branislav Ostojić, Živojin Stanojčić. – Novi Sad: Matica srpska. – 507 s.
- Predić 1951: Predić, Svetislav. *Veština pisanja*. – Beograd: Novo pokolenje. – 110 s.
- Protuder 2004⁴: Protuder, Ilija. *Pravilno govorim hrvatski 4: Praktični jezični savjetnik*. – Split: Naklada Protuder. – 270 s.
- Raguž 1997: Raguž, Dragutin. *Praktična hrvatska gramatika*. – Zagreb: Medicinska naklada. – 466 s.
- Rečnik MS 2007: *Rečnik srpskoga jezika* / Redigovao i uredio Miroslav Nikolić. – Novi Sad: Matica srpska. – 1561 s.
- Rečnik MS/MH 1969: *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*. Knj. I–VI. – Novi Sad – Zagreb: Matica srpska – Matica hrvatska. – 1038 s.
- Rečnik SANU 1959/1–: *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*: Knj. 1: A– Bogoljub. – Beograd: Institut za srpskohrvatski jezik. – 694 s.
- Rječnik bosanskog jezika 2007: Čedić, Ibrahim; Kršo, Aida; Kadić, Safet; Hajdarević, Hadžem; Valjevac, Naila (ur. Ibrahim Čedić). *Rječnik bosanskog jezika*– Sarajevo: Institut za jezik. – 1313 s.
- Samardžija 1993: Samardžija, Marko. *Jezični purizam u NDH. Savjeti Hrvatskoga državnog ureda za jezik*. – Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada. – 150 s.
- Silić/Pranjković 2005: Silić, Josip; Pranjković, Ivo. *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*. – Zagreb: Školska knjiga. – 422 s.
- Simić 1998: Simić, Radoje. *Pravopisni priručnik srpskoga književnog jezika*. – Beograd: Naučno društvo za negovanje i proučavanje srpskog jezika. – 256 s.

- Simić 2002a: Simić, Radoje. *Srpska gramatika 1: Uvod, fonologija, morfologija*. – Beograd – Nikšić: Naučno društvo za negovanje i proučavanje srpskog jezika – Jasen. – 212 s.
- Simić 2002b: Simić, Radoje. *Srpska gramatika 2: Sintaksa*. – Beograd – Nikšić: Naučno društvo za negovanje i proučavanje srpskog jezika – Jasen. – 218 s.
- Simić 2003: Simić, Radoje. *Srpski pravopis*. – Nikšić: Jasen. – 348 s.
- Simić/Jovanović 2007: Simić, Radoje; Jovanović, Jelena. *Mala srpska gramatika*: Ekavsko izdanje. – Beograd: Jasen. – 295 s.
- Stanić/Moračić 1981: Stanić, Milija; Moračić, Damnjan. *Jezičko-pravopisni saveznik*. – Beograd: Rad. – 441 s.
- Stanojčić 2010: Stanojčić, Živojin. *Gramatika srpskog književnog jezika*. – Beograd: Kreativni centar. – 418 s.
- Stanojčić/Popović 2002⁸: Stanojčić, Živojin; Popović, Ljubomir. *Gramatika srpskoga jezika: Udžbenik za I, II, III i IV razred srednje škole*. – Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. – 413 s.
- Stevanović 1970²: Stevanović, Mihailo. *Savremeni srpskohrvatski jezik (Gramatički sistemi i književnojezička norma)*: I - Uvod, Fonetika, Morfologija. – Beograd: Naučna knjiga. – 653 s.
- Stijović 2009: Stijović, Rada. *Srpski jezik: Norma i praksa*. – Beograd: Čigoja. – 203 s.
- Šipka 1975: Šipka, Milan. *Jezički savjetnik*. – Sarajevo: Svjetlost. – 391 s.
- Šipka 1981: Šipka, Milan. *Zanimljiva gramatika*. – Zagreb: Školska knjiga. – 155 s.
- Šipka 1998: Šipka, Milan. *Zašto se kaže?* – Beograd – Novi Sad: Centar za primjenu lingvistiku – Prometej. – 289 s.
- Šipka 1998⁶: Šipka, Milan. *Priče o rečima*. – Novi Sad: Prometej. – 307 s.
- Šipka 1999²: Šipka, Milan. *Zanimljiva gramatika*. – Beograd – Novi Sad: CPL – Prometej. – 312 s.
- Šonje 2000: Šonje, Jure. *Rječnik hrvatskoga jezika / Glavni urednik Jure Šonje*. – Zagreb: Školska knjiga – Leksikografski zavod Miroslava Krleže. – 1450 s.
- Telebak 2001: Telebak, Miodrag. *Pravogovor: Usta nisu štamparija*. – Zagreb: Školska knjiga. – 167 s.
- Težak/Babić 1994¹⁰: Težak, Stjepko; Babić, Stjepan. *Gramatika hrvatskoga jezika. Priručnik za osnovno jezično obrazovanje*. – Zagreb: Školska knjiga. – 296 s.

- Vajzović/Zvrko 1994: Vajzović, Hanka; Zvrko, Husein. *Gramatika bosanskog jezika: I.–IV. razred gimnazije*. – Sarajevo: Ministarstvo obrazovanja, nauke i kulture. – 160 s.
- Vidović 1983: Vidović, Radovan. *Jezični savjeti*. – Split: Logos. – 91 s.
- Zoričić 1998: Zoričić, Ivan. *Hrvatski u praksi*. – Pula: Žakan Juri. – 482 s.
- Акуленко и др. 1969: Акуленко В. В.; и др. *Англо-русский и русско-английский словарь „ложных друзей переводчика“*. – Москва: Советская энциклопедия. – 384 с.
- ГАН 1960а: *Грамматика русского языка. Т. I: Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфологи-Синтаксис – часть вторая*. – Ред. коллегия Виноградов, В. В.; Истрина, Е. С.; Бархударов, С. Г. – Москва: Изд-во АН СССР. – 440 с.
- ГАН 1960б: *Грамматика русского языка. Т. II: Синтаксис – часть первая*. – Ред. коллегия Виноградов, В. В.; Истрина, Е. С.; Бархударов, С. Г. – Москва: Изд-во АН СССР. – 702 с.
- Иванова 1976: Иванова, В. Ф. *Современный русский язык: Графика и орфография*. – Москва: Просвещение. – 288 с.
- Лаппо-www: Лаппо, Г. М. Топонимические размышления геоурбаниста. – In: <http://geo.1september.ru/2004/24/11.htm>. – Состояние 15. 1. 2012.
- Правила 1956: *Правила русской орфографии и пунктуации*. – Москва: Академия наук СССР – Министерство высшего образования СССР – Министерство просвещения РСФСР. – 176 с.
- Розенталь 1970: Розенталь, Д. Э. *Вопросы русского правописания*. – Москва: Изд-во Московского ун-та. – 224 с.
- Розенталь 1984: Розенталь, Д. Э. *Справочник по пунктуации*. Для работников печати. – Москва: Книга. – 272 с.
- Словарь в 20-ти томах 1991²: *Словарь современного русского литературного языка в 20 томах*. Гл. редактор второго изд. Горбачевич, К. С. Москва: Русский язык. – Т. I: 1991.

Tošović 2012f: Tošović, Branko. AKTUELNI JEZIČKI ODNOSI U RUSIJI I NA BALKANU. In: Kuljanin, Branimir (ur.). *Rusija i Balkan u savremenom svijetu*. – Banjaluka: Udruženje Srpsko-ruski most. [U štampi]

